

***Tonyukuk / Tunyukuk* Adı Üzerine**

Hakan Aydemir*
(İstanbul - Türkiye)

Özet

Bilindiği üzere yazıtlarda $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ ve $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ harfleriyle yazılan bu ibarenin *Toñukuk / Tuñukuk* mu ya da başka bir şekilde mi okunması gerektiği konusunda henüz bir görüş birliğine varılamamıştır. Bu konuda uzun zamandır yapılan araştırmalar bu soruna henüz bir netlik kazandıramamıştır. Çalışma, bu konudaki kökenleme çalışmalarını tanıtarak ve bu adın Çin kaynaklarındaki yazımını da dikkate alarak söz konusu ibarenin kökenini ve Eski Türkçedeki ses yapısını açıklığa kavuşturmaya çalışıyor.

Anahtar Kelimeler: Tonyukuk, Tunyukuk, Eski Türkçe.

Abstract

As is well known, no consensus has been reached as to whether the phrase $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ and $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ in Old Turkic inscriptions should be read as *Toñukuk / Tuñukuk* or another. Longstanding studies on this topic have not yet resolved this problem. The present study tries to clarify the origin of the phrase in question and its phonetic structure in Old Turkic by accounting of the etymological studies carried out on this topic and considering the spelling of this name in Chinese sources.

Key Words: Tonyukuk, Tunyukuk, Old Turkic.

1. Giriş

Bilindiği üzere yazıtlarda $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ (T) ve $\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow\downarrow$ (BK, KÇ) harfleriyle yazılan bu ibarenin *Toñ^uk^uk / Tuñ^uk^uk* mu, yoksa *Tony^uk^uk / Tuny^uk^uk* mu ya da başka bir şekilde mi okunması

* Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, aydemirhaakan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2368-71030000-0002-2368-7103.

gerektiği konusunda henüz bir görüş birliğine varılamamıştır. Bu ibareyle ilgili sesbilimsel, biçimbilimsel ve anlambilimsel pek çok sorun bulunmaktadır. Bu sorunlar kısaca şöyle özetlenebilir:

1. *Tonyukuk* / *Tunyukuk* bir ad mı yoksa unvan mı?
2. *Tonyukuk* (/ *Toñukuk*) mu, yoksa *Tunyukuk* (/ *Tuñukuk*) mu okunması gerekir? Neye dayanarak biri ya da diğeri tercih ediliyor?
3. *Tonyukuk* / *Tunyukuk*'un anlamı ne?
4. Biçimbilimsel olarak nasıl ayırmak gerekir (*twn y^wk^wk* / *twny^wk^wk* / *twny^wk^wk*, vb.)?
5. İlk seslemdeki *Tun* / *Ton* bir niteleyici mi? Eğer niteleyiciyse ikinci öge olan *y^wk^wk*'u nasıl açıklamak gerekir?
6. Yoksa **toñuk-* / **tuñuk-* biçiminde varsayımsal bir eylem kökünden mi açıklamak gerekmektedir?

Bu soruları daha da çoğaltabiliriz. Yukarıda da görüldüğü üzere bu ibareye ilişkin pek çok sorun hâlâ çözülememiştir. Bu çalışmadaki okuma ve çözüm önerisine geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılması için buna ilişkin köken açıklamalarına dayanan okuma önerilerine kısaca değinmekte yarar var.

2. Araştırma tarihi

Bu yazıtın 1899'da Radloff¹ tarafından yapılan ilk yayınındaki “*Toñukuk*” okuyuşundan beri pek çok araştırmacı bunu ilk seslemde *o* ile *Tonyukuk* / *Toñukuk* olarak okumuştur. Bazı araştırmacılar bu okuyuş için herhangi bir köken açıklaması yapmazken, kimi araştırmacılar okuyuşlarını köken açıklamalarıyla desteklemeye çalışmışlardır. Bu nedenle burada sadece *Twny^wk^wk* / *Twñ^wk^wk*'a ilişkin köken açıklamalarına değinilecektir. Köken açıklamaları dışındaki görüşlere değinilmeyecektir.

¹ Radloff 1899: 99b; *Kül Tegin* ve *Bilge Kagan* yazıtlarını yayımladığı 1895'teki çalışmasında *Bilge Kagan* G14'te geçen bu adı “*тоңжукук*” /*tonjukuk*/ olarak yazmış, fakat “*Tonyakuk*” okumuştur. (Radloff 1895: 71).

Twny^wk^wk / *Twn^wk^wk*'a ilişkin ilk köken açıklamasını A. U. Elöve'nin 1958 tarihli makalesinde görüyoruz. Elöve, *Tun Yokuk* olarak okuduğu bu biçimi DLT *tūn ogul* 'bir kadının ilk çocuğu', *tūn kīz* 'kadının doğurduğu ilk kız çocuğu', *tūn beg* 'kadının ilk kocası' tamlamalarındaki *tūn* 'ilk' sözcüğüne ve ikinci öge *Yokuk*'u da DLT'de olduğunu düşündüğü, fakat gerçekte olmayan bir "yok- 'yukarı çıkmak, yükselmek, yücelmek'" eylem kökünden açıklıyor. Ona göre *Tun Yokuk* biçimi aslında *sadrizam* (< *sadr-ı âzam*) gibi bir unvandır ve "baş, yüce, en baştaki büyük, birinci derecede veya birinci olarak yücelmiş olan" anlamına gelmektedir.²

Giraud (1961), bu ibareyi *Toñukuk* okumakla birlikte, bunu bir **tonı yukuk* biçimine geri götürür ve *ton+ı yuk-uk* biçiminde açıklar. Buradaki *ton*, ona göre 'giysi' anlamındaki sözcüktür; +ı 3. tekil kişi iyelik eki, *yuk-* ise, DLT *yuk-* 'kirletmek; bulaştırmak', Kırg. *cuk-* 'yapışmak, yapışkan olmak' (= EUyg. *yuk-*) anlamındaki eylem köküdür. Yani ona göre *Toñukuk*, daha doğrusu **tonı yukuk*, aslında "giysisi yağlı/yağa bulanmış // dont le vêtement est oint de graisse" anlamına gelmektedir. İkinci seslemde -ı-'nın düşmesiyle de *Toñukuk* biçimi ortaya çıkmıştır (yani *Toñukuk* < **tonyukuk* < **tonı yukuk*). Türkiye Türkçesindeki *Abasıyanık* adını buna analogi olarak göstermektedir.³ Fakat bunun bir halk etimolojisi olduğunu belirtmek gerekir.

V. M. Nadelyayev (1963), *Twny^wk^wk* ibaresini *tunyuk* 'toynak, hayvan tırnağı' sözcüğünden açıklamaya çalışır (yani **tunyuk+ok* 'toynak+ok // копыто-стрела'). Fakat daha sonra (1969) bu görüşten vaz geçerek *Tonyukuk* okuyuşunu tercih ettiği anlaşılıyor.⁴

Twny^wk^wk ibaresini *Tonyukuk* olarak okuyan ve bunu *ton+yukuk* olarak çözümleyen S. G. Klyaştornıy (1966), *ton*'un 'ilk' anlamındaki sözcük olduğunu, ikinci öge *yukuk*'un ise (Malov'a atıfla) Uygur hukuk belgelerinde geçen *yuk-* 'saklamak, korumak' eylem kökünden türediğini düşünerek bunu *ton yuk-uk* olarak çözüm-

² Elöve 1958: 70.

³ Giraud 1961: 64-65.

⁴ Nadelyayev 1963: 212-213; krş. DTS 1969: 574b.

lüyor. Dolayısıyla *Ton Yukuk* okuduğu bu ibarenin asıl anlamının ‘korunan şey, hazine // то, что сохраняется, клад, сокровище’ anlamına geldiğini düşünüyor. Tunyukuk’un Çince kaynaklardaki adı olduğu iddia edilen *Ashide Yuanzhen* (阿史德元珍)’deki *yuán* (元) ‘first; beginning; head; original; principal; primary; eldest’ (Giles 13.744) ve *zhen* (珍) ‘değerli şey, yüksek değerli; hazine, vb.’ anlamlara geldiği için *Yuanzhen* (德元珍)’in aslında ‘ilk doğan mücevher, ilk doğan hazine//первородная драгоценность, первенец-сокровище’ anlamına geldiğini ve bunun *Tonyukuk* adının Çinceye birebir çevirisi olduğunu düşünüyor.⁵ (1) Klyaştorıny’nin dayandığı *Ashide Yuanzhen* (阿史德元珍)’nin Tunyukuk’un Çince kaynaklardaki adı olmadığı, *Tonyukuk* ve *Ashide Yuanzhen*’in farklı kişiler olduğu Liu tarafından gösterildiğinden,⁶ Klyaştorıny’nin (aslında ilk olarak Hirth tarafından ileri sürülen)⁷ bu denklige (yani *Tonyukuk* = *Yuanzhen*) dayanarak yaptığı köken açıklaması kabul edilemez, çünkü (2) Malov’daki *yuk-* eylem kökü bir yanlış okumadır. Zaten Clauson’un, sözlüğünde bu eylem köküne yer vermemiş olması da Malov’un bu eylem kökünü yanlış okuduğuna işaret ediyor. Doğru okumuş olsaydı Clauson onu sözlüğüne mutlaka alırdı. Malov’un *yuk-* okuduğu,⁸ Tuğuşeva’nın ise *yık-* ‘yığmak//собирать’⁹ olarak kısmen düzelttiği bu biçim, M. Ölmez’in yayıma hazırlanan *Eski Uygurca Sözlük* adlı çalışmasında *yıg-* olarak düzeltilmiştir.¹⁰ (3) Ayrıca aşağıda da göreceğimiz üzere, Klyaştorıny’nin *Tonyukuk* olarak okuduğu ibare bir kişi adı değil, iki öğeden oluşan bir unvan grubudur. Hatta ikinci öğe $Y^w k^w k$ Çin kaynaklarında Eski Türkçe bir unvan olarak da görülebilmektedir. Dolayısıyla bu ibarenin ‘ilk doğan mücevher, ilk doğan hazine’ anlamına geldiği görüşü kesinlikle kabul edilemez.

⁵ Klyaştorıny 1966: 205; *yuk-* ‘saklamak, korumak’ için bk. Malov 1951: 202-203, 390.

⁶ Liu 2006: 217-218, 330-331; Aydın 2019c: 3.

⁷ Hirth 1899: 14-15.

⁸ Malov 1951: 203.

⁹ Tuğuşeva 2013: 115, 209a.

¹⁰ Bu bilgiyi paylaştığı için Prof. M. Ölmez’e burada teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

T. Tekin (1994), Tunyukuk yazıtını incelediği kitabında bu ibareyi *u* ile *Tunyukuk* olarak okuyor. Tekin'e göre bu bir unvan olmalı ve büyük bir olasılıkla *Tun Yukuk* olarak okunmalı. İlk ögeyi *tūn* 'ilk' ile açıklayan Tekin, varsayımsal bir sözcük olarak düşündüğü **yukuk*'un "sesbilimsel bakımdan bazı güçlükler göstermekle birlikte DLT'deki *yugruş* 'vezir' unvanına yaklaştırılabileceğini" düşünüyor. Buna dayanarak "*Tunyukuk* (< *Tun Yukuk*)" biçiminin 'ilk vezir, başvezir' anlamına geldiğini düşünüyor. Tekin'in ilk öge *tun* okuyuşuyla aynı fikirde olmama rağmen, ikinci öge *Yukuk*'un *Yugruş* ile hiçbir şekilde birleştirilemeyeceğini belirtmek gerekir.¹¹

M. Ölmez (2015) de Talat Tekin gibi düşünüyor, fakat biraz daha temkinli bir biçimde "*tun* ve *yukuk* (*yokuk*, *yokok*, *yukok*?) şeklinde iki sözcükten oluştuğu tahmin edilebilir" diye yazıyor kitabında ve "İkinci sözcük hakkında kesin bir şey söylemek zordur" diye de ekliyor. Günümüz Türk dillerinde 'ilk, birinci' anlamlarına gelen *tun/dun* (Altayca, Hakasça, Kırgızca, Tuvaca, Çağdaş Uygurca)¹² sözcüğünden dolayı ilk ögenin *tun* okunması gerektiğini, ayrıca Çoyr yazıtında geçen *Tun Bilge* (𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰺𐰠𐰍) ve *Tun Yegen Erkin* (𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰺𐰠𐰍 𐰺𐰠𐰍) gibi ayrı yazımların da "tek başına bir *tun* sözcüğü düşünmemiz için iyi bir delil" olduğunu haklı olarak düşünüyor. Yine haklı olarak belirttiği gibi, Küli Çor yazıtında geçen ve 𐰽 /n/ ile değil de 𐰽 /n/ ve 𐰽 /y/ ile iki ayrı harfle görülen *Tunyukuk* yazımını da *tun* diye bağımsız bir sözcük düşünmemize imkân sağlar.¹³

O. F. Sertkaya (2003), *Twny^wk^wk* ibaresinin *toñ+ukuk* veya *tuñ+ukuk* biçiminde ayrılabilceğini düşünüyor. İlk öge olan "**toñ* / **tuñ*" biçiminin sonundaki **-ñ* "sesinin parçalanması sonucunda Türk lehçelerinde *-n-* ve *-y-* diyalektlerinde *ton ~ tun* ve *toy ~ tuy* şekillerinde" görüldüğünü düşünüyor. Yani Sertkaya'ya göre Alt., Tel. *tūn*, Hak. *tun*, Tuv. *dun*, DLT *tūn* gibi biçimler aslında bir **tuñ* biçimine geri gidiyor (yani *tūn* < **tuñ*). İkinci öge ise Sertkaya'ya

¹¹ Tekin 1994: 25.

¹² *Tun* sözcüğü hakkında daha geniş bilgi için bk. Jankowski 2013: 345-354.

¹³ Ölmez 2015: 179.

göre *u-k-uk* biçiminde çözümlenmelidir ve buradaki *u-* eylem kökü “muktedir olmak, gücü yetmek”, eylem kökünden pekiştirme işlevinde eylem yapan *-k-* eki ile *uk-* “fahmetmek, anlamak, öğrenmek”, ... eylemden ad yapan *-uk* eki ile de *uk-uk* “anlamış, anlayan” biçimi türemiştir. Böylece *toñ+ukuk*, *tuñ+ukuk* “ilk anlayan, birinci anlayan” biçimleri ortaya çıkmıştır. Sertkaya devamında da şöyle diyor: “Ancak ibarenin ilk unsurunun yukarıda belirtildiği üzere Altay, Hakas, Tuva, Kırgız, Özbek gibi Çağdaş Türk lehçelerinde geçen şeklinin *-u-* ile olması *Tunyukuk* şeklindeki okuyuşun aslına daha uygun olduğunu düşündürmektedir”.¹⁴

Sertkaya (2012) daha sonraki bir makalesinde ise bu ibarenin *Tonyukuk* mu, yoksa *Tunyukuk* mu okunması gerektiği sorusuna şöyle cevap veriyor: “Sahasına ve bölgesine göre ikisi de doğrudur. Çünkü Doğu Türkçesi’nde dar yuvarlak ünlü ile telâffuz edilen *tun*, *tunguç*, *tugmak* vs. gibi şekiller Batı Türkçesi’nde geniş yuvarlak ünlü ile *ton*, *tonguç*, *dogmak* şeklinde telâffuz edilmektedir.” Yani Sertkaya, bunun Doğu Türkçesine göre *Tunyukuk*, Batı Türkçesine göre *Tonyukuk* biçiminde okunabileceğini düşünüyor.

Bu konudaki en son ve en yeni görüş Erhan Aydın’a aittir. 2019 tarihli *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* adlı kitabında bu ibarenin **toñuk-* veya **tuñuk-* biçiminde bir eylem kökünden türemiş olabileceğini düşünür. Aydın’a göre bu eylem kökü “-(X)K+” (aslında *-(O)k*)¹⁵ eki ile isim yapılmış olmalıdır (yani Aydın’a göre: **toñuk-(X)k* veya **tuñuk-(X)k*). Bu eylem kökünün “Eski Uygurcadan itibaren **tonuk-* ~ **tunuk-* veya **toyuk-* ~ **tuyuk-* biçiminde kullanılmış olması beklenir” diye de ekliyor.¹⁶

¹⁴ Sertkaya 2003: 31-33.

¹⁵ Bk. Erdal 1991: 224.

¹⁶ Aydın 2019a: 55-61.

3. Köken incelemesi

Yukarıdakilerden de açıkça anlaşıldığı üzere *Twny^wk^wk* ibaresinin nasıl okunması gerektiği konusunda ciddi görüş ayrılıkları vardır. Bu nedenle bu ibarenin geçtiği yazıtlar üzerine yapılan çalışmalarda farklı okuyuşlarla karşılaşılıyor. Bu farklı okuyuşlardan hangisinin doğru olduğunu veya *Twny^wk^wk* ibaresinin ses yapısının gerçekte nasıl olduğunu ise ancak iki yolla bilebiliriz; karşılaştırmalı yöntemle ve köken açıklamasıyla. Dolayısıyla burada karşılaştırmalı yöntem kullanılarak ve şimdiye kadar dikkatlerden kaçan, yeni sayılabilecek son derece önemli bir veri üzerinden bu ibareye dair yeni bir okuma önerisi sunulacaktır. Normalde önce köken açıklamasıyla başlamak gerekir, fakat bu ibare aşağıda da görüleceği üzere aslında bir tamlama olduğu için incelemeye önce sesbilimsel açıklamayla başlamak gerekiyor. Sözcüğün ses yapısını inceleyebilmek için ise önce *Twny^wk^wk* ibaresinin Çince kaynaklardaki yazılışından başlamalıyız. *Twny^wk^wk* ibaresinin ses yapısını veya kökenini inceleyen araştırmacıların bu ibarenin Orta Çincedeki ses yapısını dikkate almadığını da burada belirtmek gerekiyor.

Çince kaynaklarda bu ibare *Tūn yù-gǔ* 瞰欲谷 (TD, JTS) biçiminde görülmektedir. İlk olarak 8. yüzyılın ikinci yarısına ait bir eserde, *Tu Yu* 杜佑 (735–812) tarafından yazılarak 801'de tamamlanan *Tongdian* (通典, 198. Bölüm)¹⁷ adlı çalışmada geçer. Bu noktada *Tūn yù-gǔ*'nun ses yapısının Erken Orta Çinceye (EOÇ) göre mi, yoksa Geç Orta Çinceye (GOÇ) göre mi kurgulanması gerektiği konusunda fikir ayrılığı ortaya çıkabilir. Fakat aşağıdaki olgulardan da açıkça anlaşılacağı üzere *Tūn yù-gǔ* 瞰欲谷 adı ancak Geç Orta Çincenin ses yapısına göre kurgulanabilir. Nitekim (1) Pulleyblank, Geç Orta Çince dönemini 7. yüzyılın ortalarından başlattığından,¹⁸ (2) 7. yüzyılın sonunda kurulmuş olan II. Türk Kağanlığı'nın önemli şahsiyeti *Twnywkwk*'un ise Çin kaynaklarında muhtemelen en erken 7. yy. sonlarından itibaren zikredilmiş olması gerektiğinden, (3) ayrıca

¹⁷ Loewe 1993: 582.

¹⁸ Pulleyblank 1984: 3; Pulleyblank 1991: 2.

Tūn yù-gǔ 瞰欲谷 biçiminin kaydedildiği Çince eser 8. yy. sonunda, daha doğrusu 801’de tamamlandığından, bu adı Erken Orta Çinceye göre kurgulayamayız. Dolayısıyla bu kurgulamanın Geç Orta Çince ye göre yapılması gerektiği sanırım kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Tūn yù-gǔ 瞰欲谷 biçiminin Orta Çincedeki sesletimi şöyledir:¹⁹

Erken Orta Çince 瞰欲谷 **t^hwən juawk-kəwk*,

Geç Orta Çince 瞰欲谷 **t^hun jywk-kəwk*

Kronolojik nedenlerle bizim burada dikkate almamız gereken biçim *Tūn yù-gǔ* 瞰欲谷’nun Geç Orta Çince **t^hun-jywk-kəwk* sesletimidir. Bu noktada şu soru sorulabilir: Bu Geç Orta Çince sesletim ne işe yarayacak? Nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

Tūn yù-gǔ 瞰欲谷’nun son iki karakteri olan *yù-gǔ* 欲谷’nun Eski Tang Hanedanlığı tarihinde (JTS) *Yù-gǔ shè* 欲谷設 “Yuquq Şad”²⁰ ibaresinde de yer aldığını ve aslında bir unvan olduğunu görüyoruz.

Tūn yùgǔ 瞰欲谷 ‘*Twny^wk^wk*’

Yùgǔ shè 欲谷設 ‘*Ywkwk Şad*’

Bu aynı zamanda bize *Yù-gǔ* 欲谷’un aslında bir unvan olduğunu ve ETü.’de *Ywkwk* biçiminde tek başına bir unvan olarak da kullanıldığını kesin olarak kanıtlıyor:

ETü. *Ywkwk* → GOÇ *jywk-kəwk* 欲谷

Bu durum ise açıkça yazıtlardaki *Twny^wk^wk* / *Twñ^wk^wk* ibaresini *Twn Ywkwk* olarak incelememiz gerektiği anlamına gelir:

¹⁹ Aksi belirtilmediği sürece bütün EOÇ ve GOÇ kurgulamalar Pulleyblank 1991’e göredir.

²⁰ Bk. Togan / Kara / Baysal 2017: 289.

3.1. ETü. *Twn Y^wk^wk* ‘Tün Yokuk’ (↓↓)† / ↓↓D)†)

Bundan hareketle ilk öge olan *Twn*’un bağımsız bir morfem olduğunu ve sonseste sanıldığı gibi damaksıl bir *-ń* olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Burada ayrıca (1) Yenisey yazıtlarından Uybat I (E30) yazıtında geçen *Çaviş Tün Tarkan* (𐰽𐰺𐰸:𐰽𐰸𐰺𐰸) ²¹ unvanını da dikkate almakta yarar var. (2) Ayrıca ETü. *twntrkn* ‘Tün Tarkan’ unvanı Orta Farsça Maniheist ilahiler kitabı *Mahrnāmag*’da da (9. yy) *twntrx’n* ‘Tün Tarhan’ olarak görülmektedir. ²² (3) Bu unvan Çin kaynaklarında Uygur kağanının adı olarak *Dùn mòhè dágān* (頓莫賀達干) ‘Tün Baga Tarkan’ biçiminde de görülmektedir. ²³ (4) *Twn* unvanı, unvan tamamlayıcısı olarak Soğut harfli Batı Türk Kağanlığı sikkelerinde *tnw cpyw* ‘Tün Cabğu’ ibaresinde de görülür. ²⁴ Yukarıda sözü edilen Uybat yazıtındaki ve *Mahrnāmag*’daki bu ibarede harfler bitişik yazılmış olmasına rağmen, *tnw* ögesinin **Tuntarkan* biçiminde bitişik olarak okunamayacağı, bunun *Tün Tarkan* okunması gerektiği tartışma götürmez. Hâl böyleyken *Twny^wk^wk* ibaresindeki *tnw*’un da aslen bitişik okunamayacağı artık kendiliğinden anlaşılıyor. Dolayısıyla şimdiye kadar bitişik olarak okunan *Twny^wk^wk* ibaresinin de (a) Çince kaynakta ayrı olarak da görülen *Ywkwk* unvanından ve (b) *Tün Tarkan*, *tnw cpyw* ‘Tün Cabğu’ vs. gibi örneklerden dolayı *Twn Y^wk^wk* biçiminde okunması gerektiğini düşünüyorum.

Sorun tabii ki bunun *Ton* mu, yoksa *Tun* olarak mı okunması gerektiğidir. Burada hiçbir tereddüde düşmeden bunun uzun ünlüyle *Tün* okunması gerektiğini söyleyebiliriz. Çünkü (a) *Ton* okumamızı gerektirecek hiçbir olgu yoktur. Yani şimdiye kadarki *Ton* okuyuşları aslında sadece bir varsayımdır. (b) Oysa kimi araştırmacıların da (Elöve, Tekin, Ölmez, vd.) haklı olarak belirttiği gibi, Alt., Tel. *tün*, Hak. *tun*, Tuv. *dun*, DLT *tün* gibi biçimler açıkça bu morfemin **u ~ *ū* okunması gerektiğine işaret ediyor.

²¹ E30 için bk. Aydın 2019b:112-113.

²² Müller 1913: 10.

²³ Çandarlıoğlu 2004:154.

²⁴ Babayar 2017: 6.

Ayrıca Güney Sibiryaya Türk dillerinde ve Karahanlıcada sistematik bir **o > *u* değişimi olmadığından ve dolayısıyla bu dillerdeki *u ~ ū*'lu biçimlerin **o*'lu bir biçime geri gittikleri düşünülemeyeceğinden; (c) ayrıca bu sözcüğün Yakutçada uzun *ū* ile *tūn* olarak görülmesinden dolayı (Yakutçadaki uzun *ū*'lar korunmuş olduğundan: Yak. *ū* < ATü. **ū*) bu verilerdeki *u ~ ū*'ların korunmuş, yani birincil olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. (d) Bu unvanın kaydedildiği Geç Orta Çince döneminde ilk seslemin 曠 **t^hun-* (**t^hun jywk-kəwk* ← ETü. **Twn Ywkwk*) olarak görülmesi ve (d) ayrıca yukarıda sözü edilen *Dùn mòhè dágān* (頓莫賀达干) 'Tun Baga Tarkan'daki *dùn* 頓'un GOÇ **tuñ* biçimi de ilk öge olan *Twn*'un aslında *Tūn* olduğunu açıkça göstermektedir.

3.2. *Ywkwk*

Bu açıklamalardan sonra nihayet *Twny^wk^wk* ibaresindeki ikinci öge olan *y^wk^wk* biçiminin incelemesine geçebiliriz. Yukarıda da görüldüğü üzere bu ikinci öge aslında Eski Tang Tarihi'de (JTS/194a) bağımsız bir unvan olarak *Yügü shè* 欲谷設 'Ywkwk Şad' biçiminde karşımıza çıkıyor. *Twny^wk^wk*'a ilişkin köken açıklamalarında bugüne kadar gözden kaçan bu unvanın aslında bir **Yokuk* biçimini yansıttığını düşünüyorum. Bu **Yokuk* unvanı aslen ATü. **yo-* 'artırmak, çoğaltmak, yükseltmek' (> KarK. *yo-* 'çoğaltmak, artırmak') eylem kökünden türeyen **yok* 'yüksek, vb.' (< *ATü. **yo-* > DLT *yok* 'yüksek yer, yokuş') sözcüğüne gelen ve addan geçişsiz eylemler türeten +*U-* ekiyle genişlemiş olan **yoku-* 'yükselmek, yücelmek, vb.' eylem kökünden türemiş olmalı (yani **yo-* > **yo-k* > **yok+U-* > **yoku-*). Bu eylem kökünü, kökeni bugüne kadar yanlış açıklanan TTü. *yokuş* sözcüğünde de görüyoruz (**yoku-ş* > *yokuş*). Bu ise bize **yoku-* kökünün geçmişte gerçekten var olduğunu gösteriyor. Buna dayanarak **Yokuk* biçimini **yoku-k* > *yokuk* 'yükselmiş (olan), yüksek, yüce' biçiminde çözümlenmemizin önünde hiçbir engel olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Dolayısıyla *Twny^wk^wk* ibaresinin bir tamlama olarak *Twn Y^wk^wk*, yani *Tūn Yokuk* 'başvezir, ilk vezir' olarak anlaşılması gerektiğini söyleyebiliriz. Anlamsal bakımdan ise Elöve'nin

önerdiği *sadrizam* (< *sadr-ı âzam*)²⁵ biçimini analogi olarak verebiliriz.

Köken açıklaması (yani **yok-uk* > *Yokuk*) yanlış olsa da, *Twny^{wk}kwk* ibaresinin “*Tun Yokuk*” olarak okunması gerektiğini ilk söyleyen A. U. Elöve’dir. Burada yapılan köken açıklaması da Elöve’nin okuyuşunun doğru olduğunu kanıtlamaktadır.

4. Sonuç

Özet olarak söylemek gerekirse:

1. Yazıtlarda *Twny^{wk}kwk* veya *Twñ^{wk}kwk* olarak yazılan ibareyi *Twn Y^{wk}kwk* olarak çözümlememiz ve uzun *ū* ile *Tūn Yokuk* olarak okumamız gerekmektedir.
2. İkinci öge olan *Y^{wk}kwk*’un ETü.’de *Yokuk* biçiminde olduğu ve Geç Orta Çinceye (JTS) *jywk-kəwk* 欲谷 olarak geçtiği anlaşılıyor.
3. GOÇ *Yù-gǔ shè* 欲谷設 ‘Yokuk Şad’ biçimi bu adın Eski Türkçede aslında bağımsız bir unvan olduğunu kanıtlıyor.
4. İlk öge *Twñ*’un ise ‘ilk; (metaforik) baş, vb.’ anlamdaki *tūn* / *tun* sözcüğü olduğu anlaşılıyor. Ayrıca Alt., Tel. *tūn*, DLT *tūn* ve özellikle uzun *ū*’ları koruyan Yakuçadaki *tūn*’dan dolayı sözcüğün aslen uzun ünlülü olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Bu olgu da *Tūn Yokuk* okuyuşunu doğrulamaktadır.
5. GOÇ 曠欲谷 **t^hun jywk-kəwk* ← ETü. *Tūn Yokuk*.

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak yazıtlardaki *Twny^{wk}kwk* / *Twñ^{wk}kwk* yazımının uzun *ū* ile *Tūn Yokuk* biçiminde okunması ve anlaşılması gerektiğini düşünüyorum.

²⁵ Bk. *sadr* (< Ar.) ‘baş, yüce, en önde gelen, vb.’, *âzam* (< Ar.) ‘en yüksek, en büyük’.

Kaynakça:

- Aydın, E. (2019a): *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul.
- Aydın, E. (2019b): *Sibirya'da Türk İzleri. Yenisey Yazıtları*. İstanbul.
- Aydın, E. (2019c): On The Name and Titles of Tonyuquq. *Türkbilig*, 37, 2019: 1-10.
- Babayarov, G. (2017): On the relations between the rulers of Chach and Tokharistan in the Pre-Islamic period. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 2017: 23: 5-20.
- Çandarlıoğlu, G. (2004): *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*. İstanbul.
- DTS Nadelyaev, V. M. vd. (1969): *Древнетюркский словарь*. Ленинград.
- Elöve, A. U. (1958): Bir Yazı Meselesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten*. 1958: 69-85.
- Erdal, M. (1991): *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. I-II. Wiesbaden.
- Giraud, R. (1961): *L'inscription de Baïn Tsokto*. Paris.
- Hirth, F. (1899): Nachworte zur Inschrift des Tonyuquq. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen. In: Radloff, W.: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*. St.-Petersburg, 1899: 1-140.
- Jankowski, H. (2013): *Turkic tün ~ tun, tunguč, tunğut* 'firstborn'; Kalmuk: *tunğ. ū* 'woman who bore only one child; mare after the first foal' – an attempt at etymology. *Yalım Kaya Bitigi – Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. User, H. Ş. / Gül, B. (Haz.). Ankara, 2013: 345-354.
- KarK. Baskakov, N. A. / Zayonçkovskiy, A. / Şapşal, S. M. (1974): *Караимско-русско-польский словарь*. Москва.
- Klyāštorniy, S. G. (1966): Тоньюкук – Ашидэ Юаньчжэнь. *Тюркологический Сборник*, 1966: 2002-205.

- Liu, M-T. (2006): *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Ayaoğlu, E. / Banoğlu, D. (Çev.). İstanbul.
- Loewe, M. (1993²): *Early Chinese Texts: A Bibliographical Guide*. New Haven.
- Malov, S. E. (1951): *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Ленинград*.
- Nadelyaev, V. M. (1963): Чтение орхоно-енисейского знака 𐰉 и этимология имени Тоньукука. *Тюркологические исследования*, 1963: 197-213.
- Müller, F. K. (1913): Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch: (Maḥrnâmag). (Mit 2 Tafeln). *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. 1912, Nr. 5. Berlin, 1913: 1-40.
- Ölmez, M. (2015³): *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara.
- Pulleyblank, E. G. (1984): *Middle Chinese: A Study in Historical Phonology*. Vancouver.
- Pulleyblank, E. G. (1991): *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver.
- Radloff, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St.-Petersburg.
- Radloff, W. (1899): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*. St.-Petersburg.
- Sertkaya, O. F. (2003): Kâzım Mirşan'a Cevap: Bilgi (Bilge) Atuñ Ukuk Adlı Bir Tarihçimiz Var mı? *Orkun*. Temmuz, 65, 2003: 31-33.
- Sertkaya, O. F. (2012): Göktürkçedeki 𐰉 (ny) Runası Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 1-4, 2012: 1-10.
- Tekin, T. (1994): *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara.

Togan, İ. / Kara, G. / Baysal, C. (2017): *Çin Kaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*. Ankara.

Tuğuşeva, L. Yu. (2013): *Уйгурские деловые документы X-XIV вв. из Восточного Туркестана*. Москва.